

ŞƏRQ ÇINARININ (*Platanus orientalis* L.) BƏZİ BİOEKOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Abiyev Y.T.

AMEA Mərkəzi Nəbatat Bağı, AZ 1004, Bakı, Badamdar yolu, 40
yusif.abiyev@gmail.com

Məqalədə şərq çinarının (Platanus orientalis L.) Azərbaycanda və dünyada yayılma əraziləri, morfoloqiyası, çoxalması, tarixi, yaşıllaşdırma işlərində perspektivləri haqqında məlumat verilir. Həmçinin Respublikada çinarla bağlı aparılan tədqiqat işləri öyrənilərək, əsas bioekoloji xüsusiyyətlərin qeydiyyatı aparılmışdır.

Açar sözlər: *Bəsitçay, çinar, morfoloqiya, yaşıllaşdırma, oduncaq*

Azərbaycan coğrafi vəziyyəti, relyefi, torpağı və iqlimi ilə əlaqədar xüsusi bitki örtüyünə malikdir. Azərbaycan florasında 5000-ə yaxın bitki növünə rast gəlinir ki, bunlardan 460-dan artıq növü ağac və kol bitkiləridir. Bu bitki növləri içərisində onlarca növün təhlükə altında olduğu müəyyən edilmişdir. Aparılan tədqiqatlara görə hal-hazırda respublikamızda nadir və nəslə kəsilməkdə olan ağac və kol növlərinin sayı 200-ə yaxındır ki, bu da Azərbaycan florasında olan ağac və kol bitkilərinin təxminən 43%-ni təşkil edir. Respublikanın təbii florasında olan ağac və kol bitkilərinin növ baxımından təxminən 25%-ə qədər reliktd bitkilərdir [3].

Son dövrlərdə dünyada yayılma ərazilərinin xeyli azalmasını nəzərə alaraq, adı Azərbaycanın "Qırmızı Kitabı"na daxil edilmiş nadir və reliktd bitki növlərindən biri olan şərq çinarının (*Platanus orientalis* L.) öyrənilməsi priotitet məsələlərdən biridir.

Şərq çinarı *Platanaceae* L. fəsiləsinə aiddir. Fəsiləyə yalnız bir cins - *Platanus* cinsi daxildir və fəsilə həmin cinslə xarakterizə olunur. Monotip fəsilədir. Dünyada çinarın 8 növü yayılmışdır onlardan Azərbaycanda kultura şəraitində qərb çinarı (*P. occidentalis* L.), ağcaqayınarpaq çinar (*P. acerifolia* Wild.), pazyarpaq çinar (*P. cuneata* Willd) növləri əkilib becərilir [1]. Qafqazda yalnız şərq çinarı (*P. orientalis* L.) yayılmışdır. Bu proses təbaşir dövrünü sonunda və üçüncü dövrdə baş vermişdir [6, 9, 11].

Şərq çinarının vətəni Asiyanın cənub ölkələridir. Şərq çinarı əsasən Şimali Amerikada, Yunanıstanda, Makedoniyada, Türkiyədə, Bolqarıstanda, Albaniyada, Suriyada, Livanda, Əfqanıstanda, Hindistanın Kəşmir vadisində, Aralıq və Egey dənizlərinin sahillərində, Kipr, Krit və Rodos adalarında, Kiçik və Orta Asiya, Cənubi Qafqazda yayılmışdır.

Respublikada şərq çinarı təbii halda yalnız Zəngilan rayonunda yerləşən Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğunda 117 hektar ərazidə meşə əmələ gətirir. Çinar meşəsi Kiçik Qafqaz dağlarının cənubi-şərq hissəsinin Bəsitçay ətrafı boyunca ərazini əhatə edir. Çinar ağaclarında qarışıq halda qoz, dağdağan, tut, söyüd, qovaq, və s. ağac cinsləri, həm də - yemişan, itburnu, murdarça, qaratikan, və s. kimi kollar bitirlər [2, 5, 6, 12]. Burada həm təmiz, həm də qarışıq çinar ağacları yayılmışdır. Çinar meşəsinin yayıldığı ərazi əsasən dağlıq olub, dəniz səviyyəsindən hündürlüyü 600-800 m-ə qədərdir [5, 7]. Qorudakı çinar ağaclarının orta yaşı 170 ildir, lakin yaşı 1200-1500 il, hündürlüyü 50 m və diametri 4 m -ə qədər olan ağaclara da rast gəlinmişdir.[2]. 1930-cu ildə Bəsitçay qoruğunda 5000 çinar ağacı olmuşdur [7]. Hazırda bu ərazi Erməstantan tərəfindən işğal olunmuşdur və 1990-cı ildən Bəsitçay qoruğu və tarixi çinarlar haqqında məlumat yoxdur.

Bəsitçayın çinar meşəsindən başqa Ağdərə (5 ha), Balakən (28 ha), Oğuz(5 ha), Qəbələ (6 ha) və s. yerlərdə yayılmış çinar ağaclarını da nəzərə alsaq ölkədə 160 ha çinar meşəsi vardır [2].

Şərq çinarı hündürlüyü 40-50 m-ə, gövdəsinin diametri 1,5-3 m-ə çatan geniş çətirə malik iri ağacdır. Gövdəsinin qabığı yaşlı gövdədə qalın tutqun boz və dərin çatlıdır. Cavan budaqların və gövdənin qabığı boz kül rəngindədir. Xırda lövhəciklər şəklində qopub töküləndir. Odur ki, ağacın gövdəsi alabəzək görkəm alır. Qışda yarpaqlarını tökür. Yarpaqları növbəli düzülüşlü, dəyirmi və

ya yumurtavari, 3-7 dilimlidir, üst tərəfi parlaq yaşıl, alt tərəfi qonur-yaşıl, çılpaq və ya seyrək tüklüdür. Çiçəklənməsi yarpaqlanması ilə birlikdə aprel-may aylarına təsadüf edir. Çiçəkləri müxtəlif cinsli, sallanan uzun saplaqlarda 2-dən 70-ə qədər olmaqla şarvari çiçək qrupunda yerləşmişdir. Meyvəsi sentyabr-oktyabr aylarında yetişir və bütün qışı ağacda qalır. Meyvəsinin diametri 2-2,5 sm-ə çatır. Toxumu uzunsovdur. Təzə yarpaqları açıldıqda toxumlar tökülməyə başlayır və yaz aylarının sonuna kimi bar verir. Toxumların 1000 ədədinin çəkisi 3 q-dir.

Çoxalması toxumla və köküstü kötükdən əmələ gələn pöhrələrlə yaxşı gedir. Bar verməsi demək olar ki, hər il təkrarlanır. Çınarın yüngül toxumları külək vasitəsilə kifayət qədər uzaq məsafələrə səpilir. Amma, toxumlar cücmə qabıyyətlərini tez itirdiyindən, toxumla çoxalmaya nisbətən az təsadüf edilir. Ona görə də şərq çınarının çoxalması əsasən xüsusi hazırlanmış çilinglərin basdırılması ilə aparılır. Çınar meşəsində 1 ha-da orta hesabla 2000 ədəd 3-10 yaşlı yeniyetmələr olur [5].

Çınarın oduncağı aydın seçilən özək və canlı oduncağa ayrılmır, ancaq qoca gövdələrin mərkəzi hissəsi tündə boyanmış qırmızımtıl-qonur, canlı oduncaqda isə sarımtıl-qonur və ya qırmızımtıl-sarı olur. İllik halqalar enli və aydındır, oduncağı borulardan, lifli traxeydlərdən, ağır və şüalı parenximlərdən ibarətdir. Oduncağı səpkin borulu olub, halqaborulu quruluşa meyllidir.

Oduncağın əsas texniki göstəriciləri aşağıdakı kimidir:

- illik qatların eni - 1.8 mm,
- oduncaq maddəsi - 50%,
- 1mm²-də boruların sayı – 80 ədəd,
- 15% -li nəmlikdə həcm çəkisi – 50 q/sm³,
- liflər uzununa sıxılmada möhkəmlik həddi – 46.1 Mpa
- statik əyilmədə möhkəmlik həddi – 61,7 Mpa
- parçalanmada möhkəmlik həddi radial müstəvidə - 15.6 MPa,
- tangensial müstəvidə - 17.0 MPa. [8]

Şərq çınarı mezofitdir. Torpaqda kifayət qədər nəmlik olduqda havanın quruluşunu yaxşı keçirir. Bu xüsusiyyətlərə malik olduğundan çınar suvarılan yarımsəhra və səhra zonalarında böyük miqdarda becərilə bilər. Şərq çınarı üçün bataqlıqlaşmış torpaqlar münasib deyildir, ümumiyyətlə torpaqların münbitliyinə həssasdır. Dağ yamaclarındakı xırda dənəvər az inkişaf etmiş və sukeçiriciliyi zəif olan torpaqlarda çətin yetişir. Şərq çınar tez böyüyən ağac cinslərinə aiddir. Belə intensiv boyvermə çay sahili boyunca allivial torpaqlarda daha yaxşı müşahidə edilir. Belə şəraitdə bitən yetişməkdə olan və yetişmiş ağacların diametri 60-80 sm-ə, hündürlüyü isə 25-30 metrə çatır. Kök sistemi çox güclüdür və sıxdır, ona görə də torpağın kifayət qədər dərinliyinə qədər inkişaf edə bilər və küləyədavamlı ağac cinsidir. Çınar işıqsevən, istisevən, torpağa tələbkar olmaqla yanaşı şaxtaya davamlıdır (-18-20⁰C). İsti yay günlərində baş verən 30-45⁰C istiliyə dözür.

Şərq çınarının Respublika ərazisində yüz illərlə qorunub saxlanmasının tarixi ənənəsi mövcud olmuşdur və bu proses indiki dövrdə də davam edir. Bunun əsas səbəb olan faktorlardan biri şərq çınarları 30-50 il müddətində insanları əhatə edən ağac cinslərindən fərqlənərək nisbətən böyük ölçülərə malik olmasıdır. Bu xüsusiyyəti insanları şərq çınarına qarşı diqqətli yanaşmağa təşviq etmişdir. Digər faktor - 100 yaşlı şərq çınarını kəşib ondan material hazırlamaq və odun kimi doğramaq texniki baxımdan əlverişli olmamışdır.

Tarixi və təsəvvüfat əhəmiyyətli şərq çınarı dekorativ xüsusiyyətləri, sürətli böyüməsi, çətir örtüyünün böyük ölçülü olmasına görə demək olar ki, bütün yaşıllıq zolaqlarının salınmasında geniş istifadə olunan qiymətli ağac növüdür.

İ.S.Səfərova görə çınarın mədəni halda becərməsinə Azərbaycanda VII-VIII əsrlərdən başlanmışdır [13]. Qədim çınar əkinləri meydan, bulaq, məzarlıq, məscid, həyatı sahə, park və başqa yerlərdə rast gəlinir. Respublikanın Ağstafa, Gəncə, Göyçay, Bərdə, Zəngilan, Naxçıvan, Ordubad, Yardımlı, Zaqatala, Ağdaş, Şəki, Qəbələ, Bakı, Xaçmaz və başqa bölgələrində şəhər yaşıllaşdırılması məqsədilə şərq çınarından istifadə edilmişdir.

Hazırda çoxəsrlik yaşı olan çınar ağaclarına Respublikanın bir çox yaşayış məntəqələrində rast gəlinir. Ölkənin 52 rayonunda 2469 nadir və abidə ağaclar qeydə alınmışdır. Bunlardan 1269-u şərq çınarıdır. Bu çınarlardan ən böyükləri Dağlıq Qarabağ ərazisində olan Qırmızıbazar

qəsəbəsində, hündürlüyü 50 m, gövdə çevrəsinin uzunluğu 28 m, yaşı 1500 il, Tərtər rayonunda hündürlüyü 40 m, gövdə uzunluğu 24 m, yaşı 1200 il, Qubadlı rayonu Xanlıq kəndində hündürlüyü 35 m, gövdə çevrəsinin uzunluğu 15 m yaşı 1500 il və digərlərini göstərmək olar [2].

Yuxarıda aparılan ədəbiyyat analizlərinin nəticəsi olaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.) yüksək mühitaryatma, oduncaqyaratma və digər müsbət xüsusiyyətlərinə görə əhəmiyyətli ağac cinsi hesab edilir.
2. Respublikada şərq çınarının gövdəsinin böyük ölçülərə malik olması, əhali tərəfindən bu ağac cinsinin bitmə yeri bir inanc məkanı kimi qəbul edilir.
3. Asan çoxalmasını, uzunömürlü olmasını və tez böyüməsini nəzərə alaraq Azərbaycanda yaşıllaşdırma və meşəsalma işlərində istifadəsi məqsədəuyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. **Əsədov K.S., Mirzəyev O.H., Məmmədov F.M.** Dendrologiya, Bakı, 2014, 484 s.
2. **Əsədov K.S., Səfərova E.P., Əliyeva G.K.** Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğunun ekoloji şəraiti. Mərkəzi Nəbatat Bağının əsərləri 2014, s. 24-29
3. **Məmmədov T.S., İsgəndər E.O., Talıbov T.H.** Azərbaycanın nadir ağac və kol bitkiləri, Bakı, 2016, 380 s.
4. **Tutayuy V.** Azərbaycanın yaşıllaşdırılması, Bakı, 1968, 80 s.
5. **Бабаханов В.А.** Платан восточный и его выращивание в поливных условиях Азербайджана. Автореф. Дисс. Баку, 1969, 82 с.
6. **Гроссгейм А.А.** Реликты Восточного Закавказья Изд. АзФАН ССР, 1940. 44 с.
7. **Кирпичников М.И., Ахундов Ф.К.** Платановая роща в Южном Карабахе. Изв. АН АЗ ССР №11, 1949, с.16-21
8. **Новрузова З.А.** Строение и свойства древесины главнейших лесных пород Азербайджана. Бак, 1965, 208 с.
9. **Прилипка Л.И.** Лесная растительность Азербайджана. Баку, Изд. АзФАН ССР. Т.V, №10, с 488.
10. **Сафаров И.С., Олисаев В.А.** Леса Кавказа. Владикавказ, 1991, 270 с.
11. **Сафаров И.С.** Важнейшие древесные третичные реликты Азербайджана. Баку, Изд. АН Азерб. ССР, 1962, 310 с.
12. **Сафаров И.С.** Платан восточный, орех грецкий и их значение в озеленении и лесонасаждениях, Баку, 1981, 60 с.

Абиев Ю.Т.

**НЕКОТОРЫЕ БИОЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПЛАТАНА
ВОСТОЧНОГО (*Platanus orientalis* L.)**

В статье приводятся данные перспективности, морфологии, размножения платана восточного (*Platanus orientalis* L.), а также история и распространение его по всему миру и в Азербайджане. Одновременно в республике при осуществлении исследовательских работ проводилась регистрация биоэкологических особенностей платана.

Ключевые слова: Баситчай, платан, морфология, озеленение, древесина

Abiyev Y.T.

**SOME OF BIOECOLOGICAL FEATURES OF ORIENTAL PLANE
(*Platanus orientalis* L.)**

The article provides information on the distribution, morphology, reproduction, history and prospects of oriental plane tree (*Platanus orientalis* L.) in Azerbaijan and around the world. Also, there were listed previous investigations related with oriental plane tree in the Republic and the main features were recorded.

Key words: Basitchay, plane, morphology, greening, wood

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 7.XII.2017